

8. Загальноєвропейські Рекомендації з мовної освіти: вивчення, викладання, оцінювання / [наук. ред. укр. видання С.Ю. Ніколаєва]. – К. : Ленвіт, 2003. – 273 с.

9. Пассов Е.И. Программа-концепция коммуникативного иноязычного образования: концепция развития индивидуальности в диалоге культур / Е.И. Пассов. – М.: Просвещение, 2000. – 118 с.

10. Стеченко Т.О. Формування у майбутніх учителів англomовної граматичної компетенції із соціокультурним компонентом / Т.О. Стеченко // Міжнародний форум «Мовна освіта: шлях до євроінтеграції»: тези доповідей. – К.: Ленвіт, 2005. – С. 204-205.

11. Саєнко Н.В. Структура культурологічного компонента в змісті навчання іноземних мов у ВТНЗ / Н.В. Саєнко // Педагогіка формування творчої особистості у вищій та загальноосвітній школі, 2009. – № 2. – С. 338-343.

УДК 82.091

*Алієва Керім Кизи З.  
(Київ, Україна)*

**ПЕДАГОГІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ЗАСНОВНИКІВ  
"СБОРНИКА МАТЕРИАЛОВ ДЛЯ ОПИСАННЯ МЕСТНОСТЕЙ И ПЛЕМЕН  
КАВКАЗА» У КАВКАЗЬКОМУ РЕГІОНІ**

*У статті йдеться про плідну діяльність двох українців у галузі освіти і про мало-досліджений життєпис кавказьких регіонів.*

**Ключові слова:** мудрість, культурно-наукова скарбниця, циркуляр, педагогічний, виховне навчання.

*В статье идет речь о плодотворной деятельности двух украинцев в области просвещения и о малоисследованной биографии кавказских регионов.*

**Ключевые слова:** мудрость, культурно-научная сокровищница, циркуляр, педагогический, воспитательное обучение.

*The article speaks about the productive activity of two Ukrainians in the educational sphere and less investigated way of life in Caucasus.*

**Key words:** wisdom, cultural educational treasury, decree, pedagogical, educational training.

Для написання статті послужили архівні матеріали, публікації в азербайджанській та грузинській періодиці початку ХХ ст., „Сборнике для описания местностей и племен Кавказа», а також галицькій пресі того часу. Зв'язки України з Азербайджаном сягають своєї давнини, і пальма першості на цьому ґрунті належить Нізамі Гянджеві, який щиро відгукнувся на пісню роксоланів у своїх поемах «Сім красунь», «Іскандер-наме», „Похід русів на Бардаа» та низці рубаї.

© Алієва Керім Кизи З., 2011

Широкому читацькому загалу як в Азербайджані, так і в Україні відомо про плідну працю в Бакинському університеті двоюрідних братів -М.Гулака та О.Навроцького, які відбували покарання на Кавказі за участь в Кирило-Мефодіївському товаристві і, живучи серед тубільного населення, абсолютно вільно опанували грузинською, азербайджанською та іншими мовами, що дало їм змогу зробити посильний внесок у культурно-наукову скарбницю цього регіону.

На жаль, мало кому відомо про плідні наукові здобутки на користь багатьох народів Кавказу талановитих українських орієнталістів - Кирила Яновського та Льва Лопатинського, життєпис яких малодосліджений, а зацікавлення ними останнім часом тільки розпускає крона.

Проблема міжнаціональних взаємин України й Азербайджану закорінена в сву давнину, в епоху Середньовіччя. Це явище документально занотовано в численних документах, пам'ятках старовини, зокрема в усній народній творчості. У фольклористичній праці „Вступні читання до історії арабських приповістей, оповідань і казок», яку А.Кримський на початку 900-х років подав до одного зі львівських видавництв ( з невідомих причин вона не побачила світу), висловлюється чимало цінних думок про фольклор взагалі та арабську народну творчість зокрема. У першій главі цієї праці, що згодом у доповненому та переробленому вигляді була вміщена у „Исследованиях о 1001 ночи» Еструпа, вчений висловлює таку думку:»Усна словесність кожного народу надто далеко не вся оригінальна, а більшою мірою є надбанням міжнародним , інтернаціональним : один народ запозичує у другого, той - у свого сусіда, той - знову у найдалшого сусіда і т.д. Всякий фольклор, чи є він український, російський, слов'янський і взагалі будь-який європейський і азійський , має найрізноманітніше походження» [1, с.XI ]. Цю думку А.Кримського підтверджує зібраний нам фольклорний матеріал (український, перський, азербайджанський, російський).Наприклад, азербайджанці висловлюють свою мудрість переважно в прислів'ях: слово, наче птах, народжується з крилами; розмова без приказки, як м'ясо без солі; прислів'я в розмові, як мед у глечик; слово б'є дальше, ніж рушниця; лови слово за голову: за хвоста не ввіймаєш; язик ранить болючіше, ніж гострі зуби.

Скупі наукові джерела засвідчують, що народився Лев Григорович 18 січня 1842 року напередодні Водохреща в містечку Долина теперішньої Івано-Франківської області у сім'ї священика з міцними українськими традиціями без найменших національних обмежень. Тут з пошанівком ставились до польських, єврейських, мусульманських культурно-релігійних традицій, керуючись принципом аверроїзму:»Розум усіх людей єдиний», як засвідчують його спогади, цієї спільності усіх людей планети він дошукував у етнографічних надбаннях численних народів, серед яких мав щастя проживати, та їхніх лінгвістичних нашаруваннях. Захоплювався майбутній орієнталіст й археологією. Навчаючись у Празькому університеті, а згодом – у Львівськiм, Лев Лопатинський проймається науковими здобутками молодого на той час Вікентія Хвойки, чеха за походженням, який довів, що шари Трипільської культури охоплювали величезну територію аж до Кавказу. І,мабуть, цей факт наштовхнув згодом Лопатинського податися за науковими пошуками на береги Кури. Закінчивши у 1864 році Львівський університет, юнак видає «Народний календар на 1865 рік», перекладає рідною мовою повість чесь-

кого письменника П.Хохолоушека «Косове поле», пише власні оповідання та наукові розвідки. Працюючи згодом у Київській гімназії, він особисто знайомиться з Вікентієм Хвойкою, який, знаючи його уподобання, порадив поїхати до Уфи та П'ятигорська з метою поглиблення лінгвістичних знань, де написав наукові праці «Суфікси російської мови. Вплив кавказьких мов на їх утворення» (1902 р.), «Замітки про особливості нальницького говору»(1904 р.), «Дещо про кумиків та про їхню мову»(1905 р.), «Заметки о народе адыге вообще и кабардинцах в частности», «Кабардинские предания, сказання и сказки, записанные по-русски», «Объяснительный словарь к кабардинским текстам», «Заметки о кяхском наречии адыгского языка», «Краткая кабардинская грамматика», «Заметки о кумыкских песнях», «Кое-что о кумыках и об их языке», «Заметка к армянско-татским текстам», «Еврейско-арамейские тексты с объяснительным словарем», «Нападение натухайцев на укрепление Борохогупч и Куркоикале», «Некролог Николая Ивановича Гулака», скомпонував «Російсько-кабардинський словник»(1890 р.), низку підручників з латинської мови тощо. Львівська періодика XIX століття пильно стежила за професійним ростом своїх земляків навіть за межами батьківського краю. І наприклад у газеті «Слово» за 1867 рік натрапляємо на таку замітку: «Із Седлеця ( на Підляхії) доносять до нас, що земляк наш п. Анатолій Семенович, один з колишніх стипендіатів Московського університету, там же обійняв місце професора латинської мови у вищій гімназії. Латину в нижчій гімназії викладає наш земляк п.Лев Лопатинський, а грецьку мову у всій гімназії-п.В.Думанський, теж із Галичини.

Законовчителем при речовій гімназії поставлено пр.Макарія Гойнацького, священника Перемишльської єпархії [1,1867,78]. Початкуючому науковцю, який досліджуватиме спадщину Льва Лопатинського, важливо знати, що він майже одночасно з К.Яновським видавав «Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа» і підписувався псевдонімом «Галичанин», зокрема під статтями та замітками про літературну творчість кавказьких етносів, у тому числі про азербайджанські народні епічні поеми, твори Нізамі, Фізулі, Відаді, Вагіфа. Всебічно вивчивши спрямування та засоби поетичного творення поеми Великого Азербайджанця «Іскандер-наме», Лев Лопатинський писав: «Такого колориту та згустку думок, як натрапив я в поемі Нізамі, достеменно не зустрінете в жодного великого поета-мислителя цивілізованої Європи. Так міг висловитись тільки посланець Абсолюта на цю грішну землю. Це єднання Землі і Космосу, скомбіноване вищим Розумом, це Пророк, подарований вибраному народові, народові високого інтелекту, особливої зовнішньої краси, рішучому у виборі свого майбутнього, що не терпить будь-якої кривди й насилля. У цього народу - райдужні перспективи. Читаючи неземне творіння Нізамі, я чітко бачив перед собою мужніх і вродливих витязів, мирних у часи супкою і розлучених, наче тигри, у поєдинку з ворогом» [2 : 36].

За діяльністю свого земляка пильно стежили на його батьківщині, листувалися з ним. Кілька епістол важливого наукового значення збереглося від доктора богослов'я та медицини Володимира Терлецького, нащадка одного з ініціаторів Берестейської унії. Ці листи, як справедливо свідчив Л. Лопатинський, додавали йому снаги й енергії у збереженні любові до рідної землі. В одній із статей, надрукованих у газеті «Слово»

25 січня 1885 року, молодий орієнталіст наголошує, що через чверть століття, відколи з'явився у Львові вельмишановний священик, молодь закарбувала у своїх серцях глибоку любов та повагу до нього.

Народившись на Далекому Сході, де його батько відбував покарання за «зраду» віри, він тягнувся до рідної землі, звідавши примхи Синього моря й купелі Йордана, терпек повітря Синаю. Важко сказати, хто на кого з них мав більший вплив, але східні орієнтири Терлецького, почерпнуті на Святій Землі, певно, не пропали безслідно, як і спілкування із закоханим у Схід подолянином Тимком Падурою. У статті «Старому другу» Л.Лопатинський наводить цікаві факти, що мають вагоме значення не тільки для історії українсько-азербайджанських культурних взаємин, а й виключно для української літератури й релігії, оскільки син вигнанця, опинившись в Україні, вів активну пропаганду за повернення до батьківської віри.»Через рік,- читаємо у статті,-я зустрів тебе у мирній житниці того ж самого Добромила, який зробився тепер безславною здобиччю єзуїтів.

Через пару років ти послідував захопленню серця, і покритим сивиною старцем «лобизав» рідну землю Волині та історичну основу матері руських міст - Києва. І саме тут ми побачились після недовгої розлуки під покровом золотоверхої Михайлівської обителі. Пам'ятним було для мене літо 1871 року. Відвідавши Київ, невтомний борець за Червону Русь, нині займаючи почесне місце у Вільно, Я.Головацький і ми утрюх у супроводі молодого студента-карпатороса спустились по Дніпру-Славуті до М.Максимовича, славного представника Придніпрової Русі, який дивився на Русь не з Москворіцької висоти Івана Великого, не з запорізької Савор-могили, але з обширної точки зору єдиної руської землі. Згодом доля занесла мене на Урал, а ти прийняв за прошення стати слугою вітгара в Сан-Донато, неподалік Флоренції<sup>7</sup>[1,1888, 9]. Після тривалого перебування у степах Зауралля Лопатинський певний час працює помічником попечителя Кавказького учбового округу в Тифлісі від Липського університету, видаючи одночасно низку навчальних посібників, словник черкеської мови, за що вчена рада Липського університету присудила йому почесне звання доктора філософії. Про цей факт, до речі, сповістив львівський «Галичанин» у 1896 році:»Диплом почесного доктора філософії отримав наш земляк Лев Григ. Лопатинський, помічник попечителя кавказького учбового округу в Тифлісі від університету в Липську. Громадянин Лопатинський здобув собі широку славу студіями над кавказькими мовами, особливо ж укладенням граматики та словника черкеської мови, за що саме Липський університет нагородив його дипломом почесного доктора філософії[5,1896, 181]. А 1902 року цей же часопис повідомив про вихід у світ під орудою Л.Лопатинського цінного етнографічного «Сборника материалов для описания местностей и племен Кавказа»[3,1902, 30]. У «Замітці про сон Пресвятої Богородиці» Лев Лопатинський здійснює глибоке дослідження мови, народної освіти та науки Азербайджану з найдавніших часів. Він дійшов висновку, як і пізніше А.Кримський, що азербайджанська мова дуже давнього походження і бере свої початки від тюркської спільноти, сформувавшись на ґрунті огузьких та кипчакських діалектів. Зазнавши значних впливів арабської, перської та іберійсько-кавказьких мов, ця мова зберегла яскраво виражені тюркські риси, дистанціювавши, однак, від інших споріднених з нею. Бурхливу еволюцію цієї мовної спіль-

ноти вчений простежує за творчістю відомих письменників — Фізулі, Насімі, Вагіфа, Хатаї. Він зауважує: «Азербайджанська евфоніка ніскільки не поступається милозвучності мови фарсі. Вона еластична, співуча, облагороджує слух, наче трелі солов'я».

Нею можна, зокрема в піснях, передавати найпотаємніші порухи душі, глибокі. Естетичні переживання, сум і радість, родинне і сімейне благополуччя. Я закоханий у цей народ і, живучи серед нього, відчуваю себе його сином. Тут я знайшов свою другу батьківщину, якій віддав сповна душу і серце»[4,1919, 3, 69].

Людині, якій недоступне розуміння глибинної дружби між, здавалося б, різними за рівнем культури та віросповіданням народами, таке визнання може скидатись на віровідступництво, чи принаймні - зраду. Але воно значно глибше, бо заковане на генетичному рівні й не підвладне ніякому аналізу. З цього приводу варто звернутися до вельми промовистого факту нашого сьогодення.

Львівський науковець Ярема Полотнюк, син відомої письменниці Ірини Вільде, українець від народження, християнин за віросповіданням, пересвідчившись у численних погіршеннях батьківської віри, добровільно прийняв мусульманство, посвятивши у нього і своїх дітей, чого, на щастя, не заборонила дружина-християнка.

Яскравий натяк на подібну ситуацію зустрічаємо і в листі Л.Лопатинського до священика В.Терлецького. « В похилому віці,-йдеться там,- ти знайшов безтурботне пристановище біля бурхливих хвиль Чорного моря, в столиці руського Півдня, в багатолюдній Одесі, а я опинився біля підніжжя білосніжного Ельбруса, у місцях, оспіваних Лермонтовим і Пушкіним. Душа прагне поклонитися твоїй срібній голові, кинутись у твої старечі обійми, однак, хто спроможний заглянути в агсапа йііига ? Живи ще довгі роки, багатостраждальний і спостережливий старче, збагачений досвідом довголітнього життя у західному Вавілоні та класичному Римі, залишаючись провідною зорею для розхитаних умів Черворої Руси»[1,1885,9]. Підсумовуючи, зауважимо, що найбільшої слави зажив Л.Лопатинський як журналіст і видавець «Сборника материалов для описания местностей и племен Кавказа» тридцятьма випусками.

На рівні літературному першу основу під килим дружби народів, як відомо, заклав Нізамі Гянджеві, який на історичних реаліях та власних спостереженнях описав у своїх безсмертних епопеях „Іскандер-наме», „Сім красунь», „Похід русів апроти Бардаа» героїчні риси та відвагу русинів-українців, вродливих українських дівчат без паранжі на обличчях, талант та здібність майстрів-теслярів, що ручним способом творили диво-байдарки тощо.

По інший бік цих взаємин пломеніють постаті Миколи Гулака та Олександра Нарвоцького, що без примусу після каторжного заслання залишилися на Кавказі, прислужившись своїми мистецькими дослідженнями азербайджанцям, грузинам, вірменам, адигейцям, осетинам, чиченцям. Перший з них щиро і без фальшу любив азербайджанський народ і його мову.

Важливі відомості про українців -патріотів Азербайджану ( і не тільки) маємо змогу почерпнути зі сторінок „Сборника для описания местностей и племен Кавказа», присвяченого історії і, археології, лінгвістиці й етнографії Кавказу. Наукова цінність цього видання занотована професором В. Ф. Міллером у змістовних рецензіях, надрукованих у „Журнале Министерства Народного Образования» за 1893 рік. Найбільше

наукове зацікавлення у названому збірнику викликають словники й тексти кавказьких народів, їхні оповіді, російські й «інородчеські» пісні, статті про побут і вдачу різних кавказьких етносів. З виданням „Сборника» пов'язане ім'я одного з його засновників, українця за своїм походженням, - Кирила Петровича Яновського.

В азербайджанську культуру це ім'я вписане золотими літерами передусім як вченого і видавця. На жаль, в Україні про нього мало хто знає.

Одночасно Яновський Кирило Петрович (1822 - 1902) – визначний педагог, реформатор освітньої системи царської Росії. Родом із небагатої, але шляхетської української сім'ї. Навчався в підготовчому класі чернігівського повітового училища, згодом – у гімназії Чернігова. Жив на державний кошт у „будинкові виховання для бідних дворян». Закінчивши гімназійний курс як один із найкращих учнів, Яновський у вересні 1839 року вступив до Київського університету святого Володимира на фізико-математичний факультет. Завершивши курс навчання 1843 року, він отримав науковий ступінь кандидата фізико-математичних наук. Яновський, будучи ще студентом другого курсу, потерпаючи від злиднів, став давати уроки арифметики й географії у приватному пансіоні. Пізніше працював викладачем математики і фізики в рівненській, одеській і кишинівській гімназіях. 1856 рік приніс Яновському визнання й винагороду за сумлінну працю: його призначають інспектором гімназій в Кишеневі. Шість років наполегливої праці на освітянській ниві принесли вченому-журналістові визнання й 1862 він став директором однієї з кишинівських гімназій, опікуючи водночас народними училищами Бессарабської губернії.

1871 року К.Яновського призначають помічником опікуна Санкт-петербурзького навчального округу як принципового противника застарілої класичної системи навчання, оскільки його погляди розходилися з консервативними переконаннями графа Д. А. Толстого в цьому питанні. 1878 року Кирило Петрович із особливим задоволенням прийняв запрошення намісника Кавказу - Великого князя Михайла Миколайовича - обійняти посаду опікуна навчального округу. Тут К.Яновський отримав можливість ґрунтовніше виявити свою енергію, ініціативність, педагогічний талант та організаторські здібності. Якість його плідної праці - безумовна: за 22 роки управління Кавказьким навчальним округом рівень місцевої освіти неухильно просувався вперед, кількість середніх і нижчих навчальних закладів значно зросла, подвоїлося число вчительських семінарій тощо. Відчутні звершення відбулися й у професійній і сільськогосподарській освіті, в основному завдяки запровадженню занять із садівництва, городництва, виноградарства й бджільництва в учительських семінаріях та при сільських школах (у 1883 році було організоване вивчення садівництва при 376 школах, а городництва - при 186 школах). Завдяки плідній праці К.Яновського і під його безпосереднім керівництвом почалося поліпшення методів викладання древніх і новітніх мов та інших дисциплін гімназійного курсу. Кирило Петрович доклав чималих зусиль і до формування нового навчального керівництва, яке відповідало вимогам нової системи викладання та її прийомів: збагачували колекції наочних посібників, розширювали кабінети, збільшували фундаментальні й учнівські бібліотеки, вводили нові заходи для підйому фізичного і естетичного рівня юнацтва.

1899 року Кирило Петровича викликав до Санкт-Петербурга міністр народної освіти з пропозицією - головувати в комісії по виробленню нового статуту для середньої за-

гальноосвітньої школи й досконалих програм з усіх предметів середньої школи. На жаль, остаточною діяльністю комісії обірвала смерть **Н. П. Боголепова**.

У 1900 році Яновський отримав нове призначення. Цього разу - члена Державної ради департаменту промисловості, наук і торгівлі, де належало долучитися до обговорення реформи середньої школи, втілення в життя якої Кирило Петрович вважав невідкладною справою. Із обширу педагогічних напрацювань Яновського особливої уваги заслуговує його фундаментальна праця *„Думки про виховання і навчання“*, що друкувалася в журналі *„Русская школа“* (1898 - 1899), а 1900 року видана окремою книжкою.

Його перу належить і розвідка *„Обмін і постійний рух матерії як умова світового життя взагалі і зокрема життя органічного“* (Санкт-Петербург, 1900). Завдяки активній праці Яновського та його керівництву вийшла ціла серія (20 томів) наукових досліджень з різних галузей знань, надісланих з найвіддаленіших куточків Кавказу - природничо-наукових, географічних, етнографічних, лінгвістичних і археологічних, які належали перу численних викладачів і молодих учених, обнародованих в *„Сборнике материальных для описания местностей и племен Кавказа“*.

Про діяльність Кирила Петровича Яновського як опікуна округу засвідчують праці **Н. Попова** та **Я. Пасхалова** - *„Діяльність управління Кавказького навчального округу за останні двадцятиріччя, протягом 1879 — 1899 років“* та *„Почетитель педагог“*.

Зі жвавою зацікавленістю простежив я до кінця «Думки про виховання і навчання» видатного нашого педагога, куратора Кавказького навчального округу Кирила Петровича Яновського. Не міг я не поцікавитися думками поважного педагога, особисто мені відомого, під керівництвом якого я прослужив близько десяти років, послуговуючись як письмовими, так і особистими його вказівками на ниві педагогічної діяльності. Нині, відійшовши від цієї ниви, я не можу перебороти в собі бажання відзначити хоча б деякі спогади, які так глибоко закарбувалися в моїй душі в той час, коли я, як інспектор народних училищ, роз'їжджав з Кирилом Петровичем навчальними закладами, спостерігав і уважно стежив не лише за його розпорядженнями, але й намагався досягнути його особисті характерні риси як людини й педагога.

Здавалося б, особи, що присвятила понад 50 років справі народної освіти, за професією найскладнішою і найважчою, після низки заслужених найвищих нагород і почесностей, забезпечивши себе відомою пенсією, було б легше і привільніше не завдавати собі клопоту такою фундаментальною працею, як «Думки про виховання і навчання», а, за прикладом більшості смертних, оселитися в одній зі столиць і, спочиваючи від справ своїх, розкошувати на лаврах. Але «скооро моя діяльність має завершитися, – говорить високоповажний автор, – а разом з нею і мій особистий вплив на ті навчальні заклади, про розвиток яких я мав турбуватися». У автора з 50-річних невтомних спостережень накопичилося багато матеріалу; він свої спостереження щодо деяких завдань шкільної справи не забажав залишити при собі, а вважав за благо поділитися ними з майбутніми діячами на ниві просвітництва молоді. Гарний приклад для всіх поважних діячів, що займають вищі шаблі службової кар'єри, які також, після багатьох років своєї праці й до-

свіду, могли б поділитися своїми спостереженнями і знаннями, залишаючи наступному поколінню зерно задля подальшої родючості цієї ниви.

Особистість Кирила Петровича відома всьому навчальному персоналу Кавказького навчального округу. Бадьорий, жвавий, доступний кожному, великому й малому, від восьмої години ранку і до третьої пополудні він приймав усіх, хто приходив до нього у справах, – приймав без повідомлення, і відвідувачі самі суворо дотримувалися своєї черги в приймальні перед його кабінетом. Своїм привітним і уважним поведженням він завжди діяв підбадьорливо, і прохач не відчував душевного хвилювання під час висловлення свого прохання. Вислуховуючи зі стоїчним терпінням кожного відвідувача, він, водночас збагнувши його наскрізь психічно, висновок свій робив завжди коротко, переконливо та рішуче. У його тоні відчувалася повчальна нота. Сама відмова його в деяких проханнях діяла заспокійливо, оскільки ґрунтувалася на твердій логічній переконливості. Так могла діяти людина, сповнена істини, справедливості та гуманності. У його родині підтримуються глибокі релігійні почуття. Сам будучи невтомним працівником, що віддавав себе без залишку служінню улюбленій навчальній справі, він вимагав праці, притому праці активної, і від своїх товаришів по службі. Вибір його на службу діячів був завжди безпротекційний. У своєму округу чи поза ним він вибирав осіб, що зарекомендували себе здібностями й діяльністю. Він цікавився і пильно стежив за діями й успіхами як середніх навчальних закладів, так і нижчих – до сільських включно, а тому навчальні заклади за його часів не могли дрімати. У сільських школах, як і в усіх інших, він з однаковим терпінням випробовував учнів, і малюки, захоплені його питаннями, не лише не боялися нової людини, але й відповідали йому так само вільно й бадьоро, як і своєму вчителю.

Щорічні огляди навчальних закладів завершувалися дуже раціональними вказівками, як словесно на місці, так і друком у циркулярах по навчальному округу. Здебільшого номери «Циркулярів», що видавалися в окрузі, були не лише офіційним органом округу, але й слугували педагогічним посібником. Опікунська Рада під його головуванням збиралася і розробляла питання виключно з метою покращення руху вперед навчально-виховної справи. На перших порах свого вступу на пост куратора, він познайомив службовців зі своїм поглядом на навчально-виховну справу, і в «Циркулярах» з'явилася низка статей щодо принципів виховного навчання, про зв'язок між вихованням розумовим, фізичним і релігійно-моральним. Ревізуючи навчальні заклади, він про недоліки в тому чи іншому відділі виховання заявляв на місці, а потім в «Циркулярах»; він наполегливо скеровував увагу педагогів на основну вимогу педагогіки, на підставі якої цінність формування розуму вимірюється не великою кількістю вивченого, а тією мірою самодіяльності, якої досяг учень. Згодом були видані напрацьовані в Опікунській Раді «Короткий звіт правил і вимог стосовно викладання чистописання та порядку проведення учнівських письмових робіт у навчальних закладах Кавказького навчального округу»; навчальний план і постановка викладання російської мови в початковій школі в середовищі тубільного населення; звіт вказівок, зроблених з питань навчально-виховних і господарських; був скликаний, з дозволу Міністра Народної освіти, при Кубанській учительській семінарії з'їзд директорів і інспекторів народних училищ Північного Кавказу, який після розгляду й затвердження куратором програм, розробив питання щодо найкращих способів викла-



дання в народних школах; було розглянуто підручники Бунакова, Ушинського, Баранова та інших. Нарешті, з'явилася серйозна праця комісії, затвердженої за ініціативою саме Кирила Петровича, – звіт про заняття комісії, у двох томах, великий за обсягом і повчальний, з методики викладання давніх і нових мов у гімназіях. Заслуговує на увагу подана до цього звіту попередня думка Кирила Петровича про вишукування заходів до покращення викладання нових мов у середніх навчальних закладах Кавказу.

Не мало плідної праці покладено на скерування діяльності інспекторів народних училищ Кавказу. Жоден їх крок не унікав пильного нагляду куратора-педагога. Інспектори були зобов'язані частіше відвідувати школи свого району, звертати увагу на більш доцільне та осмислене складання своїх звітів. Потребувалося, щоб окрім річних звітів, надавалися короткі звіти одразу після огляду певної групи училищ з відомостями як щодо успіхів у них, так і щодо їх недоліків, а *особливо* щодо заходів, вжитих інспекторами для покращення школи. Хоча записи про виявлене в заведених усюди ревізійних книгах робляться повсюдно в сільських школах, але й тут рекомендувалося, щоб записи ці робилися більш докладно й уважно, для того, щоб і новий відвідувач, і самі вчителі могли простежити за тим, на які сторони навчально-виховної справи потрібно звернути найбільшу увагу. Інспектор слухні свої зауваження вносив до ревізійної книги, а вчитель копію з інспекторського запису негайно надсилав директору народних училищ. Записи ці потім слугували для самих інспекторів готовим матеріалом для складання своїх звітів і відображали реальну картину про стан цієї школи. Крім того, цей новий порядок, уведений за ініціативою куратора-педагога, ставив до відома і дирекції, і округу час роз'їздів і розпоряджень інспектора народних училищ і давав багатий матеріал для контролю його діяльності як у сфері ведення загальноосвітнього курсу, так і в розвитку професійних занять, ручної праці та ін. Що стосується останніх, то куратор зобов'язував інспекторів народних училищ під час зведення нових училищних будівель для сільських шкіл облаштовувати при училищах сади й городи відомих розмірів, а до будівель, понад затребуваної кількості кімнат, додавати зайві ще одну чи дві кімнати для занять дітей ремеслами або задля організації шкільних музеїв. Заняття дітей шовківництвом були введені всюди, де населення цим промишляє (в Кутаїській та Еріванській губерніях).

Кому з педагогів невідомі видавані навчальним округом уже понад 15 років, за ініціативою його ж, пана куратора, «Збірника матеріалів для опису місцевостей і племен Кавказу» Матеріали для «Збірників» з особливим ентузіазмом доставлялися переважно початковими народними вчителями навчального округу, даючи їм поживу для розуму в їхньому глухому житті, іноді серед майже дикого населення. Збірники ці містять силу-силенну відомостей зі сфери археології, етнографії, історії всього Кавказу, знайомлять з легендами, приказками, прислів'ями, казками, забобонами та ін. тубільного населення і взагалі дають неоціненний матеріал для кавказознавства в його минулому і сьогоденні.

Турбота Кирила Петровича про покращення та полегшення письмових вправ учнів, про більш раціональні способи виправлення помилок в учнівських зошитах, що є каменим спотиканням майже для всіх навчальних закладів округу, не залишалися без сліду. Із надзвичайною енергією він підтримував свою думку: «мета навчання чистописанню досягатиметься лише тоді, коли це навчання буде прямо й тісно пов'язане з виконанням письмових робіт з усіх навчальних предметів». Розіславши «Звід правил і вимог з пись-

ма» (див. вище) навчальними закладами округу, він, під час ревізій, суворо стежив і за виконанням цих вимог; звертав увагу деяких викладачів на небажані методи їх викладання; вимагав від педагогічних Рад, щоб вони докладно висловлювали свої погляди з цих питань; з метою перевірки, надсилалися навчальним закладам в навчальний округ по три зошити з роботами учнів (гарного, середнього та слабого за успіхами) з різних предметів. Роботи ці переглядалися в окрузі щодо їх якості, кількості, доцільного перегляду їх викладачами та способів виправлення ними помилок орфографічних, стилістичних і каліграфічних, та, нарешті, щодо прагнення учнів до прогресивного покращення своїх письмових вправ.

Згадую, що мені особливо легко було ревізувати ті училища, які незадовою до мене були оглянуті куратором. Він зазвичай удавався до всіх подробиць навчально-виховної справи. Так, у 1886 році, як результат відвідування Карського міського училища (в Карській області), він залишив зауваження для виконання про нижченаведене: про позакласне читання дітей, про ведення дітьми кишенькових словників для записування в алфавітному порядку незрозумілих ними слів, про виправлення хором помилок, які роблять учні під час читання, про виправлення помилок під час писання самими учнями, про повні відповіді учнів на запитання вчителів, про роздачу учням Євангелій, про ведення письмових робіт із Закону Божого, про акуратність і чистоту зошитів та написи на їх обкладинках, про вилучення чорнових зошитів, про правильне сидіння під час писання та про способи вивчення віршів у молодшому відділенні першого класу. Мені, головню, залишалося звернути увагу на те, щоб персоналом училища виконувалися зазначені вимоги куратора.

У деяких сільських школах Кирило Петрович давав поради вчителям стосовно виховного навчання, пояснював, як досягати під час читання кращої виразності, як під час граматичних вправ позначати в зошитах питання, що означають підмет, присудок і інші частини речення. В одному з приватних навчальних закладів зроблено було ним зауваження вчителю стосовно учня, залишеного після закінчення класних занять для вивчення не під силу заданого йому уроку; в іншому приватному закладі і я помітив, внаслідок невідповідності вчителя до загальноприйнятого способу виправлення помилок у дитячих зошитах, що на інспектора покладено відповідальність стежити за викладанням у приватних навчальних закладах і вказувати на недоліки у викладанні.

У праці «Думки про виховання і навчання», як мені здається, три твердження поважного автора є основою всього його твору:

1) про крикливу нестачу педагогічно підготовлених викладачів у навчальних закладах, у яких дітей вчать, але не виховують;

2) про недосяжну мету викладання найважливішого з предметів – Закону Божого, – підтримання в учнів релігійно-моральних почуттів;

3) про індивідуалізацію виховання та навчання.

Так, твердження ці і переконливі, і незаперечні.

Цілком природно, що у викладачах умілих, притому щирих, проїнятих любов'ю до дітей, захопливих, животнорних, а не у програмах полягає успіх школи. На таких викладачах ґрунтується, можна сказати, вся майбутність людства. Ще у XVII столітті французький педагог Роллен, якого Монтеск'є назвав чесною людиною і бджолою Франції,

говорить у своєму трактаті про виховання дітей таке: «Велике щастя для юнацтва – знайти таких учителів, життя яких було би постійним вихованням, дії яких ніколи не суперечать настановам; котрі самі роблять те, що радять, і уникають того, що засуджують; яким дивуються більше тоді, коли на них дивляться, аніж тоді, коли їх слухають». Ідея ця підтримується і всіма відомими педагогами різних епох. Потребується приклад. Приклад ставиться вище за повчання. Але, на жаль, приклади не завжди даються, залишається добре слово. Але і добре слово, поєднане зі знанням і прийняте почуттям, може діяти плідно на душевні якості вихованця.

У 1860-х роках, будучи вчителем-новачком, я вперше чув нові для мене висловлювання від колишнього куратора Кавказького навчального округу бар. М. П. Николаї, що відвідав керовану тоді мною міську школу: «У ваших уроках немає наочності, немає виховного начала, немає паралелізму у вихованні». Зізнатися, довго я обдумував ці висловлювання, не усвідомлюючи їх у той час. Ніхто до того не натякав і не показував мені, як потрібно виконувати такі вимоги на практиці. Ревізори того часу зазвичай здійснювали випробування з посібників, задаючи або прочитати будь-що механічно, або пропонували задачі для механічного їх виконання. Завідуване мною училище не мало наукової педагогічної бібліотеки. При 400 р. платні виписка книг для самоосвіти була неможлива. Та й невідомо було, звідки що вписувати. Нарешті, у 1860-х роках вихід друком педагогічного журналу «Учитель», вид. Паульсона і Весселя, порадувало душу, що прагнула набути знань, бо вчителювання дуже займало мою увагу. Потім новизною для навчальної справи була організація училища барона Корфа; вийшли друком твори Ушинського та ін., з'явилися журнали «Сім'я і школа», «Педагогічний збірник» при військово-навчальних закладах. Разом з цим у Тифлісі почали відкриватися: учительська школа, педагогічні курси та інші педагогічні навчальні заклади, і з'явилися на Кавказі педагоги: Захаров, Модзалевський, Семенов, Стрілецький та деякі інші, котрим я зобов'язаний своєю невеликою педагогічною освітою. Дечому я навчився і від своїх учнів, даючи їм свободу слова, і в середовищі юних вихованців, говорячи словами Тіндала, виробив собі деякі поняття про покликання вчителя. Нарешті, дещо було мною сприйнято з педагогічного відділу Віденської всесвітньої виставки 1873 року, звідки були мною привезені на Кавказ (у Сухумі) моделі учнівських лавок нового зразка, одномісних і двомісних, і одразу були виготовлені у своїй училищній майстерні.

Нині, коли дидактика й методика викладання всіх предметів розроблені всебічно, коли в гарних порадиниках, підручниках, посібниках немає тієї нестачі, яка відчувалася раніше; коли у великій кількості і зразкові училищні будівлі з їх удосконаленими партами, колекціями, фізичними кабінетами та всіма іншими класними атрибутами, коли за всіх цих пристосуваннях можливою була нормальна постановка навчально-виховної справи, і тим часом такі умови ми не завжди бачимо, то, звичайно, причиною тут є самі ми, педагоги-діячі. Автор «Думок» справедливо вказує, що для підняття рівня виховного начала в навчанні необхідно підготувати умілих і добросовісних діячів. Він вказує і на способи для досягнення цього.

По-друге, куратор-педагог вказує на недоліки релігійно-морального виховання. «Релігійне виховання, – каже він, – повинне бути основою морального; одне моральне виховання немислиме без релігійного; воно має бути позбавлене лицемірства та вербалізму, а

за своїм характером повинно відрізнятися від викладання усіх інших предметів навчального курсу закладу... Ідея щодо промислу Божого, безсмертя душі і ін., незважаючи на піднесеність їх і недоступність для дитячого розуміння, і взагалі релігійне почуття мають бути укорінені батьками й вихователями у переконання і серця дітей за допомогою віри, надії та любові. Але для того, щоб релігійні переконання та вірування проникли в душу вихованця глибоко і зробилися його переконанням на всіх шляхах його життя, для цього вони необхідно *мають виходити з чистого джерела любові до вихованців, людяності і з віри у Провидіння*.

По-третє, Кирило Петрович наполягає на необхідності індивідуалізації виховання та навчання, тобто щоб юнак отримував виховання відповідно до його природних якостей. Це є, беззаперечно, суттєвим принципом педагогіки.

Не можна не визнати і всю працю куратора-педагога вельми серйозною та вчасною, оскільки вона розглядає найневідкладніші навчально-виховні питання по суті.

Але повертаюся до діяльності на Кавказі поважного куратора-педагога і згадую ще один факт.

Восени 1888 року він, у супроводі окружного інспектора Завадського, – нині наступник К. П. Яновського на посту куратора Кавказького навчального округу, – виїхав із Тифліса для огляду навчальних закладів у Єриванську губернію, де я був інспектором народних училищ. Подорожі свої, то на Північний Кавказ, то в Закавказзя, він здійснював щорічно. Приїзди його всюди були радістю дня, тому що в його особі зустрічали не начальника в офіційному сенсі цього слова, а педагога досвідченого, доброзичливого, гуманного, хоча й наполегливо-вимогливого на ґрунті діяльності службової. Широчінь його поглядів і педагогічне мистецтво давали йому можливість безпомилково осягати істинну постановку шкільної справи, дух, напрям і ступінь успішності ведення справи в навчальних закладах. Він ніби діяв за принципом: «Покажи мені твоїх учнів, а я скажу тобі, який ти вчитель». Підбадьорюючи дітей, він намагався прозондувати рівень їх розумового та морального розвитку.

На шляху до м. Єривані Кирило Петрович уже встиг оглянути деякі з сільських шкіл, завідувач яких письмово виклали мені подробиці огляду. У м. Єривані, впродовж семи днів перебування там, ним були оглянуті, крім гімназії та учительської семінарії, міське початкове училище, два приватних навчальних заклади II й III ступенів і одне вірменське двокласне церковно-приходське училище. Успіхами останнього Кирило Петрович залишився незадоволений, тому що виявив повну відсутність знання російської мови, і від дітей важко було домогтися відповідей російською мовою стосовно прочитаного, хоча процес механічного читання був у них розвинений. А втім, у той час вірменські церковно-приходські школи неохоче вводили в себе російську мову, незважаючи на те, що вірмени-батьки, усвідомлюючи, що їхнім дітям незручно буде жити в Росії без знання російської мови, особливо в очікуваних на них торгових справах, висловлювали свою невдоволеність, навіть забирали своїх дітей і віддавали їх у звичайні навчальні заклади.

Закінчивши свої справи в м. Єривані, куратор висловив бажання відвідати одну з сільських шкіл у повіті. Вибір упав на Нижньо-Койласарську однокласну урядову школу, розміщену за 18 верст від Єривані. У школі цій було 107 учнів, виключно з тубільців – айсорів і вірмен, і жодного російського хлопчика. Викладачі Койласарського училища,

законовчитель, учитель і помічник учителя були присутні. Учні за зовнішнім виглядом, у своїх сільських різноманітних незграбних костюмах, разуче відрізнялися від учнів міських училищ.

Тут, у глухомані Закавказзя, в середовищі маленьких істот, розум, воля і почуття яких перебували на початку свого розвитку, куратор-педагог перетворився у справжнього сільського вчителя, енергійно прийнявши на себе роль екзаменатора з усіх предметів і в усіх трьох відділеннях. Добре поставлений дисциплінарний устрій школи, голосні, сміливі та повні відповіді учнів, осмислене засвоєння дітьми пройденого, а головне – практичне знання учнями-іногородцями російської мови певне надихнули Кирила Петровича, давши йому можливість вільно проводити випробовування російською мовою. Діти не лише не виявляли ознак страху перед новою людиною, начальником, але з якоюсь довірливістю і бажанням відповідали на запитання гостя, навперебій піднімаючи руки у нетерплячому очікуванні до себе уваги.

Після класного хорового співу молитов, Кирило Петрович звернувся спочатку до учнів молодшого відділення. Вивчені напам'ять початкові молитви діти вимовили правильно. На вимогу Кирила Петровича діти прочитали ті самі молитви рідною мовою і відповіли на питання: Кому прочитана молитва? Кого просимо? Про що просимо? Які молитви читаєте вдома? У який час? Одним словом, низкою поставлених питань із Закону Божого в усіх трьох відділеннях куратор познайомився з релігійним напрямом і дітей, і їхніх батьків.

У середньому відділенні запропоновано було прочитати хором знайому дітям статтю з книги для читання; потім – напам'ять байку «Чиж і Голуб». Питання, поставлені дітям стосовно прочитаного, були простими й зрозумілими та ґрунтувалися на логічній послідовності, що викликала як пояснення змісту байки, так і з'ясування її моралі. Діти відповіли без труднощів.

Найбільше Кирило Петрович зупинився на випробуваннях учнів старшого відділення. Тут діти запропоновану статтю прочитали вже швидше і виразніше і на всі питання стосовно прочитаного дали осмислені відповіді. Задачі задавалися не із задачників, а на власний розсуд, і систематично правильне і жваве рішення задач учнями по правді вражало і куратора, і присутніх. Старший учитель описуваного училища (Ейвазов), палко відданий своїй справі, зважаючи на обмеженість програми однокласної школи, з власного дбання, щорічно залишав учнів, що закінчили курс, іще на один зайвий рік, з метою дещо розширити знання їх, як таких, що здобували в цій школі остаточну освіту. І коли він заявив про те, що учнями старшого відділення набуто також знання з історії та географії, то Кирило Петрович звернувся до дітей з питанням про імена осіб Імператорської сім'ї. Пролунали правильні і такі самі голосні відповіді. Потім він перейшов до історичних подій з царювання Дому Романових (що дітьми тільки було засвоєно), і тут розповіді дітей були цілком задовільними. З географії Кирилом Петровичем несподівано було запропоноване таке питання: «як доїхати з м. Єривані у С.-Петербург морським шляхом, починаючи з м. Батума?». І один із учнів з указкою в руці чудово здійснив по карті цю подорож. Цим закінчилося випробовування. Кирило Петрович, не очікуючи в цій глушинній сільській школі, серед найбідніших дітей-іногородців, що вступили до школи без знання російської мови, зустріти такий успіх, очевидно, був приємно враже-

ний і, після більш ніж 3-годинного тут перебування, закінчив свій огляд висловленням вдячності праці викладачів. Вдячність ця більш яскраво виявилася потім після від'їзду його в Тифліс в особливому, офіційному папері, в якому, наскільки пам'ятаю, було викладене таке: «Оглянувши проїздом з Ерівані Койласарське сільське училище, я виявив його в зразковому стані, причому учні відповідали на запропоновані мною питання велими добре. Тому я визнаю можливим залишений у названому училищі вільний кредит у розмірі 59 рублів призначити в допомогу: 30 рублів помічнику учителя і 29 рублів на придбання необхідних навчальних посібників для кращих учнів, виділивши особливо на одяг та взуття тому учневі, який відповідав мені з географії – подорож з м. Ерівані до С.-Петербурга морським шляхом, починаючи з Батума». А завідувача училища до нового року було нагороджено орденом Станіслава 3 ступеня. Не міг випустити з уваги Кирило Петрович і письмові роботи учнів у Койласарському училищі. Каліграфія, орфографія, стилістика самостійних висловлювань, під силу учням, і прийнята в усьому Кавказькому навчальному окрузі загальна система виправлення помилок по всіх цих розділах, а також бездоганна охайність зошитів – ось чого неухильно вимагав Кирило Петрович. Знайшовши в Койласарському училищі і в цьому зразковому застосування, він наказав зібрати півтора десятка учнівських зошитів і передати їх, як зразки, на розгляд Еріванським міським початковим і приватним училищам, вірменським церковно-приходським школам і Еріванській учительській семінарії.

Закінчуючи ці короткі спогади, я, звичайно, як і всі інші, які мали щастя і честь працювати під керівництвом освіченого педагога, не можу не висловити своєї глибокої поваги до світлої особистості Кирила Петровича, діями якого керували завжди розум, серце і воля.

## ЛІТЕРАТУРА

1. Крымский А. Вступительный критико-библиографический обзор// Миллер В. Турецкие народные песни.- М.,1903.-С.Х1
2. Слово.- Львів, 1968.- № 78; 1885.- № 9
3. Сборник для описания местностей и племен Кавказа.- Тифлис, 1902.- № 12
4. Галичанин.-Львів, 1896.-№ 181
5. Кавказ .- Баку, 1919.- № 3
6. Русский вестник. 1900. - №9.